

Отримано: 23.01.2023.

Прорецензовано: 10.02.2023.

Прийнято до друку: 21.02.2023.

e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-66-73

Боряк Т. Інформаційна війна СРСР (1945 – поч. 1980-х рр.): як пропаганда перетворила свідчення українців про репресії та голод 1932–1933 рр. на «Пригодницькі романи». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 66–73.

УДК: 94:341.485]”1932/1933”:32.019.5

Тетяна Боряк

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА СРСР (1945 – ПОЧ. 1980-Х РР.): ЯК ПРОПАГАНДА ПЕРЕТВОРИЛА СВІДЧЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПРО РЕПРЕСІЇ ТА ГОЛОД 1932–1933 РР. НА «ПРИГОДНИЦЬКІ РОМАНИ»

Авторка виокремлює п'ять векторів та, водночас, засобів радянської пропаганди, застосовуваної щодо тематики голоду. Ідеться про специфічні інструменти заперечення Голодомору як геноциду українського народу. Серед спеціальних засобів: прямі обвинувачення українців в причетності до нацизму; використання світоглядної прірви між комуністичним та вільним світом; експлуатація тези «переможців не судять» за фактом перемоги у Другій світовій війні; нав'язування судових процесів; розгортання студій із радянології. У повоєнний період застосування всього антиукраїнського пропагандистського арсеналу виявилось досить ефективним засобом, його вплив ми відчуваємо й досі.

Ключові слова: Голодомор, політика заперечення геноциду, інформаційна війна, радянська пропаганда, усна історія.

Tetiana Boriak

INFORMATION WAR OF THE USSR (1945 – BEGINNING OF 1980S): HOW PROPAGANDA TURNED TESTIMONIES OF UKRAINIANS ABOUT REPRESSIONS AND FAMINE OF 1932–1933 INTO “ADVENTURE NOVELS”

Notion of Holodomor as an invention of “Ukrainian nationalists” and “Nazis” circulated in world information sphere since the end of WWII. Gradually, with more oral history written, with more documents being declassified and more researches done, Holodomor reconstituted its place in Ukrainian historiography, collective memory and state commemorative traditions. The goal of the article is to reveal five vectors, and at the same time – means of Soviet/Russian propaganda, applied toward theme of the famine in the frames of the genocide denial instrument called «manipulation». These are: direct accusations of involvement into Nazism; deepening of mental abyss between free and Communist worlds; exploitation of a thesis “conquerors are not judged” as the result of the victory in WWII; legal proceedings; Sovietology studies. Weigh of each component varies and is of more or less power. The first proposed instrument had the most long-lasting and powerful effect. It basically tied the whole national Ukrainian movement and ideology to Nazism. Its consequences and echo were still visible till the beginning of full-scale war in 2022. The next three instruments were connected to WWII and thus their influence gradually weakened. Chairs of Sovietology, like the first vector, also remained strongholds of anti-Ukrainians and pro-Soviet/Russian imperial narrative till 2022, when many historians faced the necessity to rethink their previous assessments of Ukrainian history, including the Holodomor. Therefore, proposed by the author vectors and instruments used in propagandist campaign against the Holodomor both show their long-lasting influence and deconstruct the Soviet-Russian imperial myth.

Keywords: Holodomor, genocide denial policy, information war, Soviet propaganda, oral history.

«...для нього [Заходу – Т. Б.] розповіді про десятки мільйонів каторжників, звірячі тортури, пограбування народу, яке не має аналогів, і заморення голодом десятків областей – всього лише пригодницькі романи. ... купуючи задешево все, добуте ціною сліз, голоду, крові та загибелі мільйонів людей, і серце їхнє [«багатьох» на Заході – Т. Б.] не здригнеться...»
Д. Гойченко, мемуари, кінець 1940-х – поч. 1950-х рр. [22, с. 392]

Якщо звернутись до набору інструментів для контролю над індивідуальною та колективною пам'яттю – за Лінн Абрамс це «мовчання, вшанування, придушення та маніпуляції» [31, с. 159], то всі вони застосовувались у 1930-ті рр. радянської владою під час та після голоду як в Україні, так і за її межами. Наявні дослідження висвітлюють ставлення іноземних журналістів до подій 1932–1933 рр. в Україні [36; 21; 32; 4; 29]; репресії проти громадян, які згадували про голод [23], двотижневий 1933 р. візит в СРСР прем'єр-міністра Франції Едуара Ерріо [26] та його наслідки (появу в інформаційному просторі заяви про голод як вигадку нацистів). Добре розробленою є проблематика: нарощування з початку 1980-х рр. пропагандистських зусиль радянської влади [18, 10], наративів заперечення Голодомору [17], часткового згортання кампанії заперечення Голодомору в СРСР та УРСР, який відбувався наприкінці 1980-х рр. [8]; специфіки радянської політики «примусової амнезії» та її наслідків [9], і загалом – російських міфів щодо України [3]. У цьому контексті важливо згадати про публікацію документів з архіву СБУ щодо протидії поширення інформації про Голодомор 1932–1933 рр. (документи 1980-х рр.) [11].

Проте в українській історіографії усе ще бракує праць, які б ретельно аналізували численні складові проблеми заперечення Голодомору, на що свого часу звернув увагу Дж. Мейс. Особливо це стосується питання потуг радянської пропаганди знецінити свідчення людей про Голод у повоєнний період (1945–1980-ті рр.) [див., напр.: 16, 34].

Метою дослідження є виокремлення векторів та засобів інформаційної війни, які застосовувалися радянською владою для дискредитації проблематики Голодомору у повоєнний період (1945 – поч. 1980-х рр.).

Саме у повоєнний період з метою знеславити свідків трагедії українського селянства була активно задіяна *технологія маніпуляції*. І відповідності до сучасної термінології, тривалість, системність, нестандартні кроки у її використанні дозволяють оцінити це явище як інформаційну війну, спрямовану передусім на вплив груп суспільства з метою корегування державної політики. У нашому випадку ідеться про цілеспрямовану кампанію з дискредитації Голодомору (а отже і носіїв пам'яті про події – його живих свідків) для покращення в умовах Холодної війни міжнародного іміджу СРСР і досягнення ним своїх геополітичних цілей.

Ми виділили п'ять інструментів такої дискредитації: прямі обвинувачення українців в причетності до нацизму; використання світоглядної прірви між комуністичним та вільним світом; експлуатація тези «переможців не судять» за фактом перемоги СРСР у Другій світовій війні; нав'язування судових процесів для дискредитації критиків комунізму; розгортання широкої мережі осередків радянсько-російських, слов'янських, східноєвропейських (центральноєвропейських) студій, зокрема у провідних західних університетах.

Інформаційна війна розгорталася в умовах загострення проблеми «біженців» і переміщених осіб. Як виявилось, із понад 5 мільйонів осіб сотні тисяч українців – вихідців з теренів СРСР, всіма шляхами чинили опір репатріації. Відомо, що близько 250-ти тисячам українців вдалося її уникнути. Радянська влада добре усвідомлювала, що усі вони є запеклими ідейними ворогами, а отже докладала значних зусиль для їх дискредитації.

1) *Обвинувачення в причетності до нацизму*. Про зв'язок Гітлера і голоду нагадала акція протесту проти голодування німців в Росії, скликана влітку 1933 р. за ініціативою в тому числі Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії, – хоча ішлося, за визнанням самого Геббельса, більше про боротьбу з комунізмом, аніж про турботу про голодуючих [27, с. 200, 207; 28, р. 30]. Такі висловлювання про голод та допомогі акції мали віддалені наслідки, оскільки були використані радянською пропагандою задля поширення тези про голод як вигадку нацистів. І таке шельмування розпочалося задовго до 1945 р. (як можна було би передбачити): віче на підтримку голодуючих, що відбулося 28 жовтня 1933 р. у Брюселі, прокомуністичні газети вже описували як кампанію, організовану за «гітлерівські гроші» [20, с. 55].

І все ж, голод почав повноцінно використовуватися нацистською пропагандою як інформаційний привід після 1935 р. Це був час розгортання в Німеччині потужної антибільшовицької кампанії. Тоді ж Міністерство Геббельса опублікувало кілька книг про СРСР, в яких, зокрема, висвітлювалася тематика голоду [27, с. 30]. Про голод в антикомуністичній риторичі писала російська еміграційна преса [35, с. 295]. Щоправда, це спричинило зворотній ефект, адже суспільній свідомості нав'язувався простий та логічно невибагливий ланцюжок: про голод 1933 р. говорив Гітлер; Гітлер – військовий злочинець, голод – вигадка і пропаганда нацистської Німеччини.

Від самого початку діяльності ООН (1945) ця організація, задумана як інструмент забезпечення миру в повоєнному світі, була цинічно використана Радянським Союзом, зокрема і як трибуна для антиукраїнської пропаганди. Представники СРСР в ООН українців називали «агентами німецького гестапо, агентами німецької розвідки, найманцями німецького генерального штабу»; стверджувалося, що особи, які не хочуть повертатися додому, не можуть розглядатись як біженці та взагалі не повинні бути у зоні відповідальності Міжнародної організації для допомоги країнам, що потерпіли в результаті Другої світової війни; що «табори переміщених осіб готують кадри воєнних найманців», великий вплив в них мають «агенти гестапо» тощо [19, с. 41–42].

Такою була післявоєнна реальність: не в останню чергу внаслідок ефективної радянської пропаганди представники української діаспори сприймалися частиною західного суспільства як «нацистські посібники», а кожен українець, який наслідився вголос говорити про репресії і радянські табори, а також про голод в Україні, – колаборантом. Це зводило нанівець всі спроби українських біженців та переміщених осіб донести західному світові правду про людоненависницький радянський режим.

2) *Використання світоглядної прірви між комуністичним та вільним світом.* Західне суспільство не сприймало масові відмови українців повертатися на батьківщину й тим, як писав Іван Багряний, «дивували цілий світ» [1, с. 1]. Від європейських спільнот – «поляків, чехословаків, румун, угорців, югославів» лунало одне питання: «Чому українці тікають від “російських братів”»? [30, р. 13]. Водночас, красномовні факти про репресивний характер радянського режиму, що наводилися, не сприймалися за достовірні.

Виразником настроїв групи українців-«неповерненців» став поет, прозаїк та громадський діяч Іван Багряний. Його памфлет «Чому я не хочу вертатися до СРСР?» (1946) набув великого розголосу, адже чи не уперше Захід нарешті почув обставини відмови «переміщених осіб» повертатися до СРСР. Серед аргументів була згадка про голод 1932–1933 рр. в Україні, свідчення про людоїдство [1, с. 13–16].

Проте прірва між вільним світом і поневоленими українцями була занадто глибокою. Союзники та європейці не розуміли суті та загрози радянського тоталітаризму, адже їхній рівень життя та демократичний устрій країн західного світу унеможливлювали страждання, подібні до голоду в Україні на поч. 1930-х рр. Жахливу трагедію було простіше (і легше) визнати вигадкою, аніж повірити в факт її існування.

Ті, хто відчайдушно намагалися «прорвати» завісу з мовчання про голод в Україні самі визнавали: «Пересічний мешканець західного світу, внаслідок попереднього замовчування, сьогодні не вірить, що міг існувати взагалі такий, штучно викликаний голод. ... розуміємо неймовірність таких речей для нормальної людини, що звикла до інших відносин...» (Михайло Вербицький) [5, с. 5]; «Для пересічної людини на вулиці будь-якої західної країни майже неможливо досягнути глибину зубожіння/страждань, до якого комунізм привів мільйони людей...» (Володимир Микула) [33, р. 7].

Пересічний європейець щиро не розумів, як можна не прагнути повернення додому після переможного завершення кровопролитної світової війни. Він вирішував, що в такому випадку людина не боїться нацистів, адже утікала разом з ними чи, можна припустити, працювала на Третій Рейх в окупованій Україні чи Європі. Пропаганда раз за разом «підспівувала», що на Захід рятуються втечею противники радянської влади, яким є чого боятися вдома. Отже, у своїх зізнаннях вони перебільшують ступінь репресій в СРСР, щоб виправдати себе і втекти від «справедливого покарання».

У таборі ДіПі, організованого під британським протекторатом у м. Ріміні (Італія), упродовж одного місяця її члени разом з британцями намагались отримати від українців згоду на повернення додому. Не досягнувши мети, англійський старшина наказав викласти йому причини незгоди у письмовій формі. Уже наступного дня таборовики підготували листа про відмову повертатися до СРСР. У ньому вони виклали історію завоювання Росією України, починаючи від XII ст. Серед інших трагічних подій вони згадали «штучний» голод 1933 р., який називали «завершенням цього нелюдського винищення», що «спричинив голодову смерть около десяти мільйонів українців» [13].

3) *Експлуатація тези «переможців не судять» за фактом перемоги у Другій світовій війні.* На заваді бажанню слухати і вірити оповідям біженців про голод та репресії стояв пієтет перед СРСР. По-перше, було розуміння катастрофічних втрат, що їх зазнала країна під час війни, а також давалася ознаки слава побідоносця: «тріумфи їх східного альянта запаморочували їх [західних союзників. – Т. Б.] глузд» [24, с. 7].

По-друге, в часи Великої депресії нескладно було захоплюватися економічними перетвореннями, що мали місце в СРСР у міжвоєнний період. Радянська пропаганда подавала їх як приклад успішної індустріалізації (хоча насправді – мілітаризації), що становила підвалину перемоги у Другій світовій війні.

По-третє, трагедії й руйнування війни не минулися безслідно. Нацизм став еталоном «чистого зла», злочиним, що дістав тотального засудження восени 1946 р. на Нюрнберзькому процесі. Тому переможець над нацизмом автоматично сприймався як такий, що перебуває на стороні добра і спричиняв віру у повоєнний комунізм з «новим – людським (як хотілося вірити Заходу) – обличчям».

4) *Повоєнні судові процеси*, які використовувалися для дискредитації опонентів комуністичної ідеології. Наведемо приклади провальних для радянської пропаганди випадків, які однак не могли змінити тенденції позитивного ставлення європейців до СРСР.

У 1946 р. в Нью-Йорку були опубліковані спогади неповерненця Віктора Кравченка «Я обрав волю». Книга спричинила цілеспрямовану інформаційну кампанію дискредитації автора (а, відповідно, і його свідчень) із залученням «п'ятої» колони – комуністів Франції. У 1949 р. друкований орган Руху Опору – прокомуністична щотижнева французька газета «Леттр франсез» опублікувала статтю під псевдонімом Сім Томас «Як був сфабрикований Кравченко», в якій книгу назвали вигадкою американських спецслужб [7, с. 272].

Оскільки за спиною газети «Леттр франсез» стояли найпотужніші сили, включно із тогочасною впливовою французькою комуністичною партією та радянськими спецслужбами, то адвокат В. Кравченка Жорж Ізар вирішив, що «такій хвилі можна протиставити лише зустрічну хвилю свідчень тих, хто бачив на власні очі все, що відбувалося у Радянському Союзі» [15]. Після публікації у пресі повідомлення про підготовку судового процесу на захист В. Кравченка свідки почали масово зголошуватися на участь у слуханні справи.

Відомо, що адвокат Кравченка отримав понад 5 тисяч листів зі свідченнями про репресії та голод, – на ознайомлення з ними пішло півроку [2]. Надані покази вражали: «Я залишивсь останній. Вся моя сім'я з 7-ми душ вимерла з голоду, а ціле село лишалося пустим і безлюдним, мов цвинтар з померлими людьми. Останніх не було вже кому ховати [...]» [12, с. 3].

Під враженням почутого, опонент В. Кравченка – комуніст і депутат Національних Зборів Франції Фернан Греньє під час судового засідання заявив, що якщо визнати правдивість спогадів В. Кравченка та інших свідків, тоді Німеччина, що напала на СРСР, вчинила правильно [2].

Прикладом потужної підривної діяльності органів НКВС, що мала чіткі пропагандистські цілі, є поява під час судових засідань радянської ноти, за якою деяких свідків В. Кравченка звинувачували в тому, що вони є нацистськими злочинцями і підлягають негайній видачі СРСР. Ноту відхилили, адже зазначені свідки пройшли кілька контрольно-перевірочних комісій в таборах Ді-Пі, і жодних претензій до них не висували [2].

В. Кравченко домігся справедливого вироку в 1949 р. Однак це один із нечисленних випадків, коли пропагандистська машина дала збій. Показово, що проти цієї ж газети «Леттр франсез» позивався до суду і виграв справу Девід Руссе. Згадана вище газета 1949 р. опублікувала статтю, що компрометувала письменника, який, як колишній в'язень Бухенвальду, виступав за інспекцію концентраційних таборів в СРСР [6, с. 35].

5) *Студії з радянології*. Радянологи, які усе ж намагалися досліджувати «соціалістичні перетворення на селі», робили це на основі обмеженої джерельної бази (науковець Е. Карр взагалі аргументував, що історія СРСР після 1930 р. не може бути написана фахово через незначну кількість достовірних джерел). Втім характеризували «свідчення емігрантів як упереджені та другорядні». Лівизна їхніх поглядів також не сприяла інтеграції усної історії українців про голод в історичні студії. Крім того, спеціалісти з вивчення СРСР перебували під впливом «російської еміграційної спільноти», що відповідним чином формувало їхнє ставлення до українського питання як неістотного, екстремістського, а до українського націоналізму – як до різновиду нацизму [25, с. 151, 156].

У своїх студіях радянологи не були налаштовані виокремлювати українців за національною ознакою [25, с. 214]. Навіть 1986 р. рецензент книги Р. Конквеста «Жнива скорботи» Крейг Уїтні назвав всіх жертв розкуркулення та «голодомору» росіянами [25, с. 212]. Незнання західними дослідниками української мови стала додатковою перешкодою інтеграції українських студій, зокрема Голодомору, до американського слов'янознавства [14, с. 495].

Ще однією причиною у несприйнятті наративу українських біженців про голод, що ґрунтувався на усній історії за умови недоступності радянських архівних документів з теми, стала термінологічна плутанина. Навіть освічені західні журналісти того часу питома українську територію і республіку називали в своїх матеріалах Росією чи півднем Росії. А «голод в Росії 1930-х рр.» тут же асоціювався з голодом 1921–1923 рр., який радянська влада не заперечувала, а, навпаки, активно приймала допомогу західного світу.

Водночас в інформаційному просторі на початку 1930-х рр. про голод у Росії не йшлося взагалі. Це не дивно, адже масиви усноісторичних джерел із подібними свідченнями російських емігрантів були відсутні (за винятком Кубані, населеної українцями). Натомість наратив українських емігрантів містив численні моторошні факти про голодування та смерті. СРСР ці факти заперечував. Голодування легко ховалося за колективізацією та розкуркуленням. Те, що ситуація в УСРР кардинально змінилася в 1932 р., коли голод вийшов за рамки звичного голодування, а саме на цьому наголошували біженці з України, до уваги не бралось.

Перераховані вище інструменти напевно спричинили до того, що навіть у вільному світі, уже в середині 1980-х рр., Комісія Конгресу США з дослідження голоду 1932–1933 рр. в Україні (1985–1988) мала проблеми із пошуком свідків – дві третини з них (!) «категорично відмовилися свідчити за будь-яких обставин» [4, с. 277].

Показово, що початок роботи Комісії змусив радянських пропагандистів вчергове активізуватися. Вони звично вдалися до вже перевіреного десятиліттями методу «затикання рота» та дискредитації опонентів. Тут варто нагадати про обставини продукування 1987 р. замовної Москвою книги Д. Тоттла «Омана, голод і фашизм: міф українського геноциду від Гітлера до Гарварду» [див.: 37]. Колективна праця, підписана іменем Д. Тоттла, ставила під сумнів вірогідність джерел, які використовувала комісія Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. Автори обстоювали все ту же тезу, що головними прихильниками кампанії поширення інформації про Голодомор виступали «українські фашисти», які в такий спосіб пробують «затямарити власні злочини, вчинені під час Другої світової війни» [див. дет.: 17, с. 223–224].

Водночас була спроба створити на теренах СРСР контр-комісію для спростування результатів діяльності Комісії Конгресу США. Проте на той час на заваді цього чергового пропагандистського задуму стали архівні документи, але передусім – колективна пам'ять про голод, зафіксована в усноісторичних свідченнях. Потужна пропагандистська машина чи не вперше за багато десятиліть дала збій.

Висновки. Одна з головних проблем, пов'язана зі сприйняттям і трактуванням голоду – це накладання очевидного факту масового вбивства штучним голодом мільйонів українців на ідеологічні чинники. Гуманітарна катастрофа, спричинена українофобською політикою очільника однієї тоталітарної держави Й. Сталіна та його поплічників, які прагнули вирішити свої політичні завдання (посилення влади та подальша мілітаризація економіки з метою завоювання світу), невдовзі була використана лідером іншої тоталітарної держави А. Гітлером для вирішення своїх політичних амбіцій (боротьба з більшовизмом також мала на меті завоювання світу). Після перемоги одного тоталітаризму над другим жажливі картини голоду в Україні, про які волали жертви, мали зупинити жорнова смерті. Проте їхні зусилля застерегти повоєнну Європу і світ загалом від людиноненавистницької ідеології комунізму, від заколисування риторикою «більшовизму з людським обличчям», була знову використана радянською владою у політичній боротьбі. На цей раз – вже з урахуванням чинника артикулювання голоду адептами нацизму – ворожої для усього людства ідеології. Звернення до тематики голоду в нацистських наративах нібито автоматично давало підстави кваліфікувати її як пронацистську й таку, що має бути проігнорована як пропаганда. У такий спосіб жертви Голодомору позбавлялися права говорити.

Лише за півстоліття після трагедії незламна наполегливість української громади та зусилля представників законодавчої гілки влади США змогли розірвати це страшне коло безвиході і зневіри. І хоча в прагненнях парламентарів був явно присутній політичний підтекст, на цей раз мотивація, що спиралася на колективну пам'ять жертв голоду та їхніх нащадків, нарешті вивільнила простір для свідчень жертв голоду, щоби його почули у вільному світі.

Подальший аналіз радянської пропаганди, спрямованої проти тематики Голодомору, а також векторів впливу ідеологічної машини, імовірно уможливлять виявлення додаткових інструментів інформаційної війни проти голоду, так само як і аргументів у дискусіях щодо історичної пам'яті

та проблеми заперечення Голодомору як геноциду. Потужні радянські традиції маніпулювання, зокрема щодо використання жупелу *нацизму* у боротьбі проти *українства*, успішно продовжують використовувати й сучасні російські пропагандисти. Саме це дозволило не лише створити в Росії відповідне інформаційне середовище, сприятливе для сприйняття розв'язаної війни проти України, а й консолідувати ціле населення країни в одноставній агресивній люті до «українських нацистів», що виходить далеко за межі будь-яких людських норм і звичаїв.

Список використаних джерел та літератури:

1. Багрянний І. Чому я не хочу вертати на «родину». Лондон, 1946. 41 с.
2. Берберова Н. «Дело Кравченко». Москва, 2000. 320 с.
3. Брехуненко В. Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле. Київ, 2017. 280 с.
4. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. – Т. IV. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. – Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. Київ, 2008. 622 с.
5. Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Запьянований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. Лондон, 1952. 112 с.
6. Галій М. Організований голод в Україні. Чикаго ; Нью Йорк, 1968. 40 с.
7. Голобуцький П. В., Трутовський Г. Й. Кравченко Віктор Андрійович. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2008. Т. 5: Кон-Кю. С. 272.
8. Гриневич Л. Від заперечення до вимушеного визнання: про механізм входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР та УРСР наприкінці 1980-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ, 2008. Вип. 18. С. 232–244.
9. Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2007. Вип. 17. С. 389–401.
10. Гудзь В. Правда про Голодомор в контексті національно-визвольної боротьби: історіографія замовчування. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2015. Спец. вип. 2. С. 155–165.
11. Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. Київ ; Харків, 2011. № 1(36). С. 63–88.
12. До процесу Кравченка в Парижі: (Про нищення українців в СРСР). *Українські вісті*. 1948. Ч. 59. С. 3.
13. Запорожець-Девлад О. Заклик додому. Запорожець-Девлад О. В одвічній боротьбі: 36. нарисів і оповід. Буенос-Айрес, 1955. С. 214–220.
14. Інтерв'ю з Джеймсом Мейсом. Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Київ, 2010. Т. 7. С. 493–500.
15. Ісаюк О. Зірвати заслону над Голодомором в самому Парижі: українець Кравченко проти Компартії. 25 листопада 2015. URL: <https://nv.ua/ukr/publications/zirvati-zaslону-nad-golodomorom-v-samomu-parizhi-ukrajineti-kravchenko-proti-kompartiji-srsr-81691.html>
16. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). Київ, 2010. С. 14–22.
17. Козицький А. Заперечення голоду: методи та наративи. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2022. Вип. 54. С. 205–242.
18. Кульчицький С. Проблема голоду 1932–1933 років та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х років. Міжнародна науково-теоретична конференція «Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків». Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали. Київ ; Нью-Йорк, 1999. С. 27–45.
19. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Т. 1. 1945–1951. Мюнхен, 1985. С. 41–42.
20. Марунчак М. Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 роки в Україні і діаспорі. Вінніпег, 1985. 144 с.
21. Мейс Дж. Повість про двох журналістів: Уолтер Дюранті, Гарет Джонс і Пулітцерівська премія. 29 Березня 2022. Музей Голодомору. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news/povist-pro-dvokh-zhurnalistiv-dzhejms-mejs-pro-diuranti-ta-dzhonsa/>
22. Проценко П. Свидетель. Д. Гойченко. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и Голодомор. Мемуары свидетеля. Київ, 2013. С. 366–399.
23. «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Київ, 2018. 352 с.
24. Самчук У. Плянета Ді-Пі. Вінніпег, 1979. 355 с.
25. Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ, 2003. С. 148–219.
26. Dmytryshyn I. The Voyage Enchante of Edouard Herriot in Ukraine. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 216–232.
27. Fonzi P. A Trial of Strength against the Restive Peasantry»: What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 192–215.
28. Fonzi P. “No German Must Starve”: The Germans and the Soviet Famines of 1931–1933. *Harvard Ukrainian Studies*. 2021. Vol. 38, № 1–2. P. 13–44.
29. Gareth Jones Diary Notes relating to Soviet Ukraine Famine 1932–33. Nigel Linsan Colley. URL: https://www.garethjones.org/soviet_articles/gareth_jones_diary.htm

30. Kalynuk O. Communism the enemy of mankind. Documents about the methods and practice of russian bolshevik occupation in Ukraine. London, 1955. 160 p.
31. Lynn Abrams. Oral History Theory. London, 2010. 214 p.
32. Muggeridge Malcolm. Time and Eternity. Uncollected Writings 1933–1983. New York, 2010. 237 p.
33. Mykula W. Foreword. Kalynuk O. Communism the enemy of mankind. Documents about the methods and practice of russian bolshevik occupation in Ukraine. London, 1955. P. 7–8.
34. Serbyn R. Western reaction to Stalin's denial of the famine and to his rejection of aid to the starving population. *Holodomor Studies*. 2010. Vol. 2. Issue 1. Pp. 95–129.
35. Soroka M. The Ukrainian Famine of 1932–33 in the Russian Émigré Discourse of the Interwar Period. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 278–303.
36. Taylor S. J. Stalin's Apologist. Walter Duranty. The New York Times's Man in Moscow. New York, Oxford, 1990. 355 p.
37. Tottle Douglas. Fraud, Famine, and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard. Toronto, 1987. 167 p.

References:

1. Bahrianyi I. Chomu ya ne khochu vertaty na «rodinu». London, 1946. 41 s.
2. Berberova N. «Delo Kravchenko». Moskva, 2000. 320 s.
3. Brekhunenko V. Viina za svidomist. Rosiiski myfy pro Ukrainu ta yii mynule. Kyiv, 2017. 280 s.
4. Velykyi holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV t. – T. IV. Velykyi holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV t. – T. IV. Zvit Konhresovo-prezydentskoi Komisii SSHa z doslidzhennia Velykoho holodu 1932–1933 pp. v Ukraini. Kyiv, 2008. 622 s.
5. Verbytskyi M. Naibilshyi zlochyn Kremlia: Zaplianovanyi shtuchnyi holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: Fakt. material zibrano sered chleniv DOBRUSu u V. Brytanii – zhyvykh svidkiv holodu. London, 1952. 112 s.
6. Halii M. Orhanizovanyi holod v Ukraini. Chikaho ; Niu York, 1968. 40 s.
7. Holobutskyi P. V., Trutovskyi H. Y. Kravchenko Viktor Andriiovych. Entsyklopediia istorii Ukrainy. Kyiv, 2008. T. 5: Kon-Kiu. С. 272.
8. Hrynevych L. Vid zaperechennia do vymushenoho vyznannia: pro mekhanizm vkhodzhennia temy holodu 1932–1933 rr. v ofitsiinyi publichnyi prostir u SRSR ta URSR naprykintsi 1980-kh rr. Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats. Kyiv, 2008. Vyp. 18. S. 232–244.
9. Hrynevych L. Holod 1932–1933 u publichni kulturi pamiaty ta suspilni svidomosti v Ukraini. Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. Kyiv, 2007. Vyp. 17. S. 389–401.
10. Hudz V. Pravda pro Holodomor v konteksti natsionalno-vyzvolnoi borotby: istoriohrafia zamovchuvannia. Drohobyt'skyi kraieznavechyi zbirnyk. Drohobych, 2015. Spets. vyp. 2. S. 155–165.
11. Danylenko V. Dokumenty z istorii borotby KDB URSR u 1980-ti rr. proty poshyrennia pravdy pro Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini. Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB. Kyiv ; Kharkiv, 2011. № 1(36). S. 63–88.
12. Do protsesu Kravchenka v Paryzhi: (Pro nyschennia ukraintiv v SSSR). Ukrainski visti. 1948. Ch. 59. S. 3.
13. Zaporozhets-Devlad O. Zaklyk dodomu. Zaporozhets-Devlad O. V odvichni borotbi: Zb. narysiv i opovid. Buenos-Aires, 1955. S. 214–220.
14. Interviu z Dzeimsom Meisom. Ukrainskyi holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv. Kyiv, 2010. T. 7. S. 493–500.
15. Isaiuk O. Zirvaty zaslonu nad Holodomorom v samomu Paryzhi: ukrainets Kravchenko proty Kompartii. 25 lystopada 2015. URL: <https://nv.ua/ukr/publications/zirvati-zaslonu-nad-golodomorom-v-samomu-parizhi-ukrajniet-kravchenko-proti-kompartiji-srsr-81691.html>
16. Kasianov H. Danse macabre: holod 1932–1933 rokiv u politytsi, masovii svidomosti ta istoriohrafii (1980-ti – pochatok 2000-kh). Kyiv, 2010. S. 14–22.
17. Kozyt'skyi A. Zaperechennia holodu: metody ta naratyvy. Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna. Lviv, 2022. Vyp. 54. S. 205–242.
18. Kulchyt'skyi S. Problema holodu 1932–1933 rokiv ta yii mistse v suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy kintsia 80-kh – pochatku 90-kh rokiv. Mizhnarodna nauково-teoretychna konferentsiia «Holod-henotsyd 1933 r. v Ukraini: istoriko-politolohichnyi analiz sotsialno-demohrafichnykh ta moralno-psykholohichnykh naslidkiv». Kyiv, 28 lystopada 1998 r.: Materialy. Kyiv ; Niu-York, 1999. S. 27–45.
19. Maruniak V. Ukrainska emihratsiia v Nimechchyni i Avstrii po Druhii svitovii viini. T. 1. 1945–1951. Miunkhen, 1985. С. 41–42.
20. Marunchak M. Natsiia v borotbi za svoje isnuvannia: 1932 i 1933 roky v Ukraini i diiaspori. Vinnipeh, 1985. 144 s.
21. Meis Dzh. Povist pro dvokh zhurnalistiv: Uolter Diuranti, Haret Dzhons i Pulittserivska premiia. 29 Bereznia 2022. Muzei Holodomoru. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news/povist-pro-dvokh-zhurnalistiv-dzhejms-mejs-pro-diuranti-ta-dzhonsa/>
22. Protsenko P. Svidetel'. D. Goychenko. Krasnyy apokalipsis: skvoz' raskulachivanie i Golodomor. Memuary svidetelya. Kiiv, 2013. S. 366–399.
23. «Represovani» shchodennyky. Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini. Kyiv, 2018. 352 s.
24. Samchuk U. Plianela Di-Pi. Vinnipeh, 1979. 355 s.
25. Sysyn F. Naukovo-publitsystychna literatura ukrainskoi diaspory z problem holodomoru. Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny ta naslidky. Kyiv, 2003. S. 148–219.

26. Dmytryshyn I. The Voyage Enchante of Edouard Herriot in Ukraine. *Dokumentuvannia Holodomoru 1932–1933 v Ukraini: arkhivni kolektsii za mezhamy Radianskoho Soiuzu*. Kharkiv ; Lviv, 2021. S. 216–232.
27. Fonzi P. A Trial of Strength against the Restive Peasantry»: What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It. *Dokumentuvannia Holodomoru 1932–1933 v Ukraini: arkhivni kolektsii za mezhamy Radianskoho Soiuzu*. Kharkiv ; Lviv, 2021. S. 192–215.
28. Fonzi P. “No German Must Starve”: The Germans and the Soviet Famines of 1931–1933. *Harvard Ukrainian Studies*. 2021. Vol. 38, № 1–2. P. 13–44.
29. Gareth Jones Diary Notes relating to Soviet Ukraine Famine 1932–33. Nigel Linsan Colley. 1. URL: https://www.garethjones.org/soviet_articles/gareth_jones_diary.htm
30. Kalynyk O. Communism the enemy of mankind. Documents about the methods and practice of russian bolshevik occupation in Ukraine. London, 1955. 160 p.
31. Lynn Abrams. Oral History Theory. London, 2010. 214 p.
32. Muggerridge Malcolm. Time and Eternity. Uncollected Writings 1933–1983. New York, 2010. 237 p.
33. Mykula W. Foreword. Kalynyk O. Communism the enemy of mankind. Documents about the methods and practice of russian bolshevik occupation in Ukraine. London, 1955. P. 7–8.
34. Serbyn R. Western reaction to Stalin’s denial of the famine and to his rejection of aid to the starving population. *Holodomor Studies*. 2010. Vol. 2. Issue 1. Pp. 95–129.
35. Soroka M. The Ukrainian Famine of 1932–33 in the Russian Émigré Discourse of the Interwar Period. *Dokumentuvannia Holodomoru 1932–1933 v Ukraini: arkhivni kolektsii za mezhamy Radianskoho Soiuzu*. Kharkiv ; Lviv, 2021. S. 278–303.
36. Taylor S. J. Stalin’s Apologist. Walter Duranty. The New York Times’s Man in Moscow. New York, Oxford, 1990. 355 p.
37. Tottle Douglas. Fraud, Famine, and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard. Toronto, 1987. 167 p.